

**УРЯДОВИЙ КОНТРОЛЬ НАД АКЦІОНЕРНИМИ ІПОТЕЧНИМИ БАНКАМИ
ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.**

В умовах фінансово-економічної кризи зростає кількість фахівців і політиків, які починають розглядати державу як основне джерело антикризових заходів та очікувати від уряду ефективних дій щодо виведення країни із занепаду та стагнації. У фінансовій сфері питання державного рефінансування банківських установ та перехід цих важливих кредитних інституцій економіки під корпоративний контроль держави з подальшими заходами щодо відновлення їх платоспроможності є предметом активного обговорення в суспільстві на всіх його рівнях.

Циклічна природа кризових явищ кінець кінцем передбачає поживання у фінансовому секторі та поступове подолання економічного застою. Проте позитивні зміни не означають, що держава зробила все можливе і може усунутись від подальшого докладання зусиль. Навпаки, ця фаза економічного розвитку потребує не менш пильної уваги з боку держави, що підтверджується багатим історичним досвідом, напрацьованим урядом Російської імперії в умовах посткризового стану стосовно установ поземельного кредиту. Слід також враховувати і те, що пореформені десятиріччя характеризувались бурхливим зростанням капіталістичних відносин у Російській імперії і тому вимагали підвищеної активності державних органів саме у питання управління економікою [1, с. 391].

Питання урядового контролю у банківській сфері як аспект досліджень щодо акціонерних земельних банків цікавило науковців різних часів: його розглядали дореволюційні фахівці, переважно економісти [2]; воно було предметом аналізу радянських дослідників [3]; ця проблематика не втратила своєї актуальності й сьогодні [4].

На початку 1909 р. кризовий занепад поступово змінюється економічним піднесенням. Посилення ємності грошового ринку, зростання курсу капітальних паперів, ріст цін на землю і будівельна лихоманка у багатьох містах сприятливо вплинула на діяльність установ довгострокового кредиту [5, с. 14]. Позитивна динаміка для іпотечного кредиту виявилась і в зростанні курсової вартості цінних паперів акціонерних земельних банків, що перебували в обігу.

Іпотечний кредит завжди відігравав суттєву роль у кредитній системі Російської імперії. Сума емісії приватних і державних іпотечних паперів була вражаючою: на 1 січня 1909 р. вона дорівнювала 3,796 млн руб., а на початок 1914 р. зросла до 5,296 млн руб., що у два рази перевищувало обсяг акцій та облігацій приватних товариств. У сукупності акціонерні земельні банки посідали перше місце серед усіх типів іпотечних установ, на 1909 р. обсяг їх заставних листів становив 964 млн руб., або 25,4 % [6, с. 2–3].

Статус іпотечних банків, їх місце в кредитній системі змушували уряд зважати на цю фінансову силу та по можливості тримати її під пильним наглядом. Зробити це було не дуже важко, бо серед усіх акціонерних товариств акціонерні земельні банки належали до найбільш централізованих установ, а відтак і відносно легко контролюваних з боку уряду. Той факт, що акціонерні іпотечні банки були найбільш контрольованими з боку уряду, навіть був визнаний офіційно. Пов'язано це з тим, що у 1912 р. збанкрутували декілька банківських контор, що викликало критику на адресу Міністерства фінансів щодо відсутності належного нагляду за діяльністю

кредитних установ. Виправдовуючись, міністерство вмістило в «Урядовому віснику» статтю, де наполягало, що «встановлення видів спостереження вироблялось у чинному законі поступово при виявленні потреби, у зв'язку з чим загальних, однакових для всіх типів кредитних установ, підстав спостереження Міністерства фінансів не існує». Чиновники скаржились на те, що стосовно більшості кредитних установ заходи контролю, які за законом має право застосовувати Міністерство фінансів, недостатні і неповні. Лише щодо акціонерних земельних банків, наголошувалося у статті, міністерство має можливості найбільш суворого контролю, враховуючи призначення у банк спеціальних уповноважених [7, с. 1]. Про ставлення уряду до акціонерних іпотечних банків можна скласти уявлення із супровідної записки до проекту закону, поданого у 1916 р. до Державної Думи щодо посилення контролю над кредитними установами. Міністерство фінансів указувало дві причини особливого ставлення уряду до акціонерних земельних банків: 1) значну роль, що відігравали банки в кредитній системі, особливо на ринку твердовідсоткових цінних паперів; 2) їх вплив на приватне землеволодіння. Наміри уряду щодо цього типу кредитних установ залишалися незмінними: впливати на поземельний кредит акціонерних банків таким чином, щоб він сприяв стабілізації та зміцненню існуючої системи приватного землеволодіння [8, арк. 9–11].

Система урядового контролю, що сформувалася за час існування акціонерних земельних банків, напрацьована практика впливу та коригування напрямків їх діяльності у пореволюційні роки майже не змінилася. Проте слід відзначити тенденцію посилення урядового контролю яка мала місце у межах системи, що склалася. Наочно це можна проілюструвати посиленням ролі уповноважених Міністерства фінансів в окремих банках.

У грудні 1912 р. за розпорядженням міністра фінансів було скликано нараду уповноважених під головуванням дирек-

тора Кредитної канцелярії Л. Ф. Давидова. До порядку денного входило питання щодо оцінки земель. Уперше при вирішенні важливого для діяльності банків питання було скликано не представників банків, а чиновників, що здійснювали урядовий контроль. На нашу думку, це можна вважати посиленням бюрократичного впливу на діяльність акціонерних земельних банків. Нарада дійшла висновку щодо доцільності встановлення інституту уповноважених у всіх іпотечних банках, а також його поширення взагалі на всі приватні комерційні банки. Такий захід розглядався Міністерством фінансів перш за все у контексті захисту інтересів самих акціонерних поземельних банків, бо інші іпотечні установи, не маючи над собою такого контролю, перебували у більш сприятливих конкурентних умовах [9, арк. 1–6]. Посилення урядового контролю мало прояв і у поступовому розширенні Міністерством фінансів функцій та прав своїх уповноважених. У березні 1913 р. Кредитна канцелярія видала цілу низку приписів із цього питання. На уповноважених було покладено обов'язок завідування спеціальними вкладками, що розміщувались у Державному банку. Вони були зобов'язані перевіряти 10-кратне співвідношення обсягу грошей, які зберігалися на цих вкладах, з обсягом емісії заставних листів та надавати дозволи правлінням на зміну розміру вкладів. Також під нагляд уповноважених було передано короткострокові позики, які раніше міністерством не моніторились. Кредитна канцелярія зобов'язала правління банків інформувати своїх представників про видані постанови, а також подавати клопотання щодо дозволу нового випуску акцій виключно через уповноважених [10, арк. 8–10].

Утворена міністерством фінансів система контролю дозволяла ефективно отримувати від акціонерних земельних банків потрібну інформацію, опрацювання якої надавала можливість впливати на їх статутну діяльність. Проте назвати цю систему об'єктивною, а відтак й адекватною ми не можемо через відсутність у

Кредитної канцелярії практичної можливості перевірити отриману інформацію. Уповноважені від міністерства були не спроможні відстежити діяльність підконтрольної їм установи на всій території, на яку поширювались її операції. Кредитна канцелярія затверджувала розмір кожної позики [11, арк. 140, 166], однак ніхто не міг гарантувати достовірність її нарахування у банку. Уповноважений був позбавлений можливості перевіряти діяльність банку на місцях, як цього вимагала канцелярія, бо кошти для поїздок не передбачались. Навіть канцелярське приладдя представник міністерства був змушений випрошувати у банківських чиновників, не кажучи вже про заробітну плату, що сплачувалась із банківських прибутків.

Така дуальність існувала і щодо представників уряду, які призначалися до Комітету з'їздів земельних банків і які за своїм посадовим статусом були одночасно й чиновниками міністерства фінансів, і представниками приватних банків (до речі, своє утримання вони отримували від останніх).

Система урядового контролю не запобігала зловживанням з боку правлінь іпотечних банків і не заважала обходити вимоги закону та встановлені приписи. Саме недостатнім рівнем урядового контролю було пояснено зловживання у Харківському земельному банку, що трапилися у період керівництва О. К. Алчевського. Посилення такого контролю було здійснено шляхом уведення інституту міністерських уповноважених. Проте, як свідчать факти, нововведення у галузі контролю не позбавили нових власників банку можливості зловживань.

Брати Рябушинські не тільки зосередили у своїх руках контрольний пакет акцій Харківського земельного банку, а й, реалізуючи цю корпоративну владу на славнозвісних надзвичайних зборах акціонерів банку, що відбувалися з 25 по 26 червня 1901 р., цілком змінили склад правління та розпочали кримінальне переслідування відсторонених членів правління, звинувативши їх у: здійсненні позик під заставу

відсоткових паперів запасного капіталу; заставі в інших банках і продажі заставних листів, які було надано для довгострокового погашення позики і які підлягали негайному анулюванню; приховуванні збитків банку за допомогою фіктивних рахунків і балансів; уведенні в оману акціонерів шляхом уміщення у звітах банку інформації про повну реалізацію акцій IX і X випусків, у той час як частина акцій залишалась не реалізованою. Цих фактів виявилось достатньо для того, щоб Харківський окружний суд порушив попереднє слідство за ст. ст. 1154 і 354 Уложення про покарання, тобто за розтрату посадовими особами ввіреного їм майна [12, арк. 82–84].

Відчайдушний опір Рябушинським учинила М. А. Любарська-Письменна, дружина дійсного статського радника Є. В. Любарського-Письменного – члена правління Харківського земельного банку та Харківського торгового банку, а також голова правління Катеринославського комерційного банку. М. А. Любарська-Письменна, за влучним виразом М. П. Рябушинського, «перша дама Харкова», не бажаючи втратити цей «титул», розпочала кампанію проти братів Рябушинських у газеті «Харківський листок», що видавалася нею.

Газета звинуватила московських купців у тому, що вони привезли з собою два вагони підставних акціонерів і з їх допомогою, порушивши закон про несумісність в одній особі кредитора та боржника, захопили правління Харківського земельного банку. Мали місце й інші звинувачення, сутність яких полягала в тому, що Рябушинські самі брали участь у сумнівних операціях банку, які призвели банк до краху; і, скориставшись ситуацією, вони взяли під свій контроль банк, розправившись із правлінням за допомогою кримінального переслідування.

Тяжба тривала декілька років, проте М. А. Любарська-Письменна домоглася того, що С. Ю. Вітте був змушений подати Миколі II «докладну мотивовану доповідь», у якій визнавав необдуманість своїх «розпоряджень щодо харківських банків», а також зазначав, що у діях членів прав-

ління банків відсутній склад злочину і що зроблені ними відступи від положень статуту банку – наслідок загального нещастя: фінансово-промислової кризи [13].

Варто також відзначити й інший бік питання щодо недотримання банківськими службовцями вимог законів. Міністерство фінансів безпосередньо зверталось до правління земельних банків із проханнями зробити, всупереч встановленим нормам, винятки для осіб, «близьких до двору» чи уряду. Спектр звернень був досить широким: перезастава раніше встановленого терміну; зняття мастки з торгів; перевищення встановленого ліміту позик тощо.

Однак допускаючи окремі зловживання у сфері менеджменту іпотечних банків, уряд залишався непоступливим у питаннях загального напрямку фінансової політики та спрямованості кредитної діяльності банків. Тому можна зробити висновок, що, встановлюючи систему контролю за діяльністю акціонерних земельних банків, уряд і не прагнув тотальності, щоб запобігти всім зловживанням. Із головною метою – тримати банки у заданому векторі урядової фінансово-кредитної політики – система ефективно справлялась.

Не слід залишати поза увагою і те, що існували певні сфери, в тому числі й фінансові, де інтереси уряду та земельних банків не збігалися.

Перш за все це притаманне капіталістичному ринку явище конкуренції – між приватними і державними іпотечними установами. Найсильніше вона проявлялась на внутрішньому ринку твердовідсоткових цінних паперів; з початку ХХ ст. до 1912 р. ця тенденція набувала позитивної динаміки, що обумовлювалось значною ємністю грошового ринку, а відтак і порівняно високим рівнем курсу [14, с. 474]. Однак уже в 1912 р. фахівці стали відзначати пригнічений стан фінансового ринку як індикатор прояву міжнародної грошової кризи, що тривала до 1914 р. [15, с. 69].

Значний номінальний обсяг приватних іпотечних паперів, пов'язаний із коливанням курсу твердовідсоткових паперів, обумовлював прагнення уряду, який сам

мав потребу в подальшому випуску державних та гарантованих цінних паперів, до певного обмеження емісії приватних акціонерних банків, у тому числі й земельних. Проте головна мета урядової політики «стримування» обсягів випуску заставних листів акціонерних іпотечних банків полягала не в усуненні конкуренції як такої, а в забезпеченні стабільності системи приватного іпотечного кредиту і разом із тим стабільності приватного землеволодіння.

У відносинах приватних іпотечних банків із державою конкуренція відходила на другий план, надаючи перевагу взаємодії. Проілюструвати цю тезу можна за допомогою аналізу відносин, що склалися між зазначеними банками та Державним банком. Раніше ми вже висвітлювали відносини іпотечних банків із комерційними банками, що базувались на поточних рахунках. Саме такі відносини, в основі яких лежали вимоги чинного законодавства, існували між приватними іпотечними установами і головним банком країни. Проте поза вимогами нормативних актів існувало бажання правління земельних банків збільшувати обсяг коштів, що зберігались на рахунках Державного банку. Сума державних і гарантованих цінних паперів, в яких приватні іпотечні банки повинні тримати основну частину власних капіталів, що мали зберігатися у Державному банку, збільшились протягом 1906–1913 рр. із 70,5 млн руб. до 113,1 млн руб., тобто на 67,5 % [16].

Значне збільшення протягом 1909–1913 рр. суми державних цінних паперів з 2,7 до 6,3 млн руб., що належали Харківському земельному банку, було досягнуте головним чином за рахунок закладних листів Дворянського земельного банку [17], що свідчить про фінансову підтримку Дворянського банку приватними іпотечними банками.

Утворилася своєрідна система стосунків, що ґрунтувалась на єдності та боротьбі протилежностей. Бо якщо, з одного боку, акціонерні земельні банки ставали конкурентами державних кредитних установ щодо випуску твердовідсоткових цінних

паперів, то з іншого – приватні банки були найбільшими держальниками цих державних паперів. Кожне чергове розширення операцій акціонерних земельних банків зумовлювало емісію їх закладних листів, які відразу посилювали конкуренцію із державними цінними паперами на грошовому ринку країни. Але оскільки таке розширення приводило до збільшення капіталу, за ним невідворотно відбувалася купівля іпотечним банком державних паперів, і тим самим відбувалося кредитування держави, що насправді було вигідно для приватних кредитних установ як у політичному сенсі, так і у фінансовому, бо третину їх валового прибутку у 1909-1914 рр. становили відсотки від державних паперів.

У той же час певна частина заставних листів акціонерних банків перебувала у розпорядженні державних кредитних установ як предмет застави при позиках, що отримувались із Державного банку,

урядових підприємств, поставках тощо. Значну частину листів акціонерних банків, за розпорядженням уряду, під час кризи було придбано ощадними касами. Однак за роки столипінської реформи майже половини з них каси позбулися, замінивши на папери державних іпотечних банків.

Система урядового контролю за діяльністю акціонерних земельних банків, що формувалася протягом майже півстоліття, а також напрацьована практика впливу та коригування напрямків банківської діяльності у пореволюційні роки маже не змінилася. На початку ХХ ст. зв'язок акціонерних земельних банків із державною владою тільки посилювався. Проте, здійснюючи державну підтримку приватних іпотечних установ, уряд постійно посилював контроль над ними, і, незважаючи на наявні суперечності у цих стосунках, зв'язок між ними був корисним як для держави, так і для акціонерних банків.

Література

1. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження : [моногр.] / Головка О. М. – Х. : СІМ, 2005.
2. Герценштейн М. Я. Харьковский крах / М. Я. Герценштейн. – С.Пб., 1903; Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России / И. И. Левин. – Т. 1. – Пг., 1917; Мигулин П. П. Экономический рост Русского государства за 300 лет 1613-1913 / П. П. Мигулин. – М., 1913; Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я. И. Печерин. – С.Пб., 1904.
3. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки России / И. Ф. Гиндин. – М., 1948; Райский Ю. Л. Акционерные ипотечные банки и помещичье землевладение в России во 2-й половине XIX в. / Ю. Л. Райский ; Курск. гос. пед. инст. – Курск, 1980 // Рукоп. депон. в ИНИОН АН СССР № 6924 от 10.02.1981 ; Шепелёв Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелёв. – Л. : Наука, Лен. отд., 1973 ; Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич ; Академия наук СССР, Институт истории СССР, Ленинградское отделение. – М. : Наука, 1991.
4. Венгерська В. О. Перші приватні кредитні та банківські установи / В. О. Венгерська // Історія України. – 1998. – № 8 (72) ; Веремейкина В. Д. История развития ипотечных кредитных учреждений / В. Д. Веремейкина // Банковские услуги. – 2001. – № 11 ; Краснікова О. М. Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні / О. М. Краснікова // Економіка АПК. – 1998. – № 1 ; Лукин С. В. Акционерное предпринимательство в России: исторические формы и теоретические концепции: дис. ... доктора эконом. наук / С. В. Лукин ; Санкт-Петербургский государственный университет. – С.Пб., 2003 ; Мехряков В. Д. Развитие кредитных учреждений в России / В. Д. Мехряков. – М., 1998.
5. Русский торговый кредит. Справочник по банковскому делу / [сост. под ред. Я. А. Ньюкина, со вступ. ст. В. А. Мукосеева]. – С.Пб. : Индустрия, 1914.
6. Статистика долгосрочного кредита в России / [под ред. А. К. Голубева]. – Вып. I. – С.Пб., 1909. – С. 8 ; Статистика долгосрочного кредита в России / [под ред. А. К. Голубева]. – Вып. I. – С.Пб., 1914.
7. Правительственный вестник. – 1912. – 13 июля.

8. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 583. – Оп. 3. – Спр. 1149.
9. РДІА. – Ф. 583. – Оп. 3. – Спр. 1063.
10. РДІА. – Ф. 277. – Оп. 10. – Спр. 184.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 408.
12. ДАХО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 377.
13. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860—1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич ; Академия наук СССР, Институт истории СССР Ленинградское отделение. – М. : Наука, 1991.
14. Вестник финансов, промышленности и торговли, указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов (и по Министерству торговли и промышленности). – 1912. – № 37.
15. Вестник финансов, промышленности и торговли, указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов (и по Министерству торговли и промышленности). – 1913. – № 2.
16. Див.: Статистика долгосрочного кредита в России / [под ред. А. К. Голубева]. – Вып. I. – СПб., 1906. – С. 6 ; Статистика долгосрочного кредита в России / [под ред. А. К. Голубева]. – Вып. I. – СПб., 1914. – С. 6 – 7.
17. ДАХО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 333.

Надійшла до редколегії 17.06.2009

Анотації

У статті на досвіді українських губерній розглядається практика функціонування системи комерційного іпотечного кредиту в Російській імперії у посткризових умовах початку ХХ ст. Студіюються питання: контролю та впливу держави на мережу приватних комерційних банків довгострокового кредиту з метою їх стабільного функціонування в умовах економічного піднесення; співвідношення публічних та приватних витоків у функціонуванні банківської системи; конкурентне протистояння державних та акціонерних іпотечних кредитних установ.

В статье на опыте украинских губерний рассматривается практика функционирования системы коммерческого ипотечного кредита в Российской империи в посткризисных условиях начала ХХ в. Анализируются проблемы: контроля и влияния государства на систему частных коммерческих банков долгосрочного кредита с целью их стабильного функционирования в условиях экономического подъема; соотношение публичного и частного начал в функционировании банковской системы; конкурентное противостояние государственных и акционерных ипотечных кредитных учреждений.

In the article we consider the practice of system functioning of mortgage commercial credit according to the experience of Ukrainian provinces in the Russian Empire in conditions of postcrisis in the beginning of XXth century. We analyze problems of state control and influence on the private commercial banks system of long-term credits with the aim of their constant functioning in conditions of economical upturn; correlation of public and private in the bank system functioning; competitive opposition of state and joint-stock mortgage and credit institutions.